

This state is devoted to open questions the base of theoretic-organized methodical projecting and credit-modular studding as perceptual technologies on lingo-didactical discipline.

Keywords: technology, credit-module studies, design, planning, constructing, linguistic and didactic competences.

Коломийцева В.В.

ТРАДИЦІЙНО НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

У статті у зв'язку з основними типологічними підходами до неповних реченневих структур розглянуто різні типи неповних речень. Простежено корелятивні зв'язки, що діють між повним реченням та його неповним варіантом.

Ключові слова: неповне речення, контекстуально неповне, ситуативно неповне, еліптичне речення, імпліцитна передача інформації.

У типологічній системі речення як центральної одиниці синтаксису окремою ознакою виступає повнота / неповнота. Ця ознака ґрунтується на здатності речення логічно й синтаксично членуватися та можливості не експлікувати якийсь із членів речення (головний чи другорядний) або навіть декілька членів з огляду на вже реалізований контекст, прозорість ситуації дійсності чи загальномовну компетенцію учасників комунікації.

Неповним реченням називають таку предикативну одиницю, в якій певна синтаксична позиція (один або кілька членів речення), спрограмована формально- і семантико-синтаксичною структурою цього речення, пропущена, тобто не вимовляється (не пишеться), але відтворюється у свідомості комунікантів, наприклад: *Кінець вертає в початок, як відчай – в надію* (В. Базилевський). У наведеному реченні тире графічно, а пауза інтонаційно вказує на відсутній компонент – присудок другої предикативної частини (*вертає*), який відтворюється завдяки попередньому контексту. Будучи одним із способів імпліцитної передачі інформації, неповнота, або еліпсис, часто виступає в реченні-висловленні. Вона зумовлена дією глобального закону економії мовних засобів, комунікативними інтенціями мовця, зокрема прагненням до стислового викладу (конденсації думки), а також стилістичною доцільністю чи недоцільністю дублювати слова в реченнях, текстуально пов'язаних. Неповнота не позначається негативно на прагненні мовців порозумітися, а навіть навпаки – вона буває більш промовистою, ніж повний варіант тексту. Порівняймо неповне складне речення та вірогідний його повний варіант: *Ах, на землі одна, одна релігія – Страждань краса* (П. Тичина) – *Ах, на землі є одна, одна релігія – ця релігія є краса страждань.*

Система термінів, яку використовують для опису неповних речень, не позбавлена суперечностей. Розгляньмо її у зв'язку з основними типологічними підходами до неповних реченневих структур. Виділяють т р и т и п и н е п о в н и х речень: контекстуально неповні, ситуативно неповні й так звані еліптичні.

Розуміючи контекст як лінгвістичне оточення конкретної мовної одиниці в лінійному, синтагматичному розгортанні, властивому реченню-висловленню, к о н т е к с т у а л ь н о неповним називаємо речення, відсутні елементи якого містяться в ширшому відрізку письмового чи усного мовлення, тобто в контексті, наприклад: *Я скверни людської / гортав скаменілі томи / натрудженим серцем, / бо їх неможливо – руками* (В. Базилевський) – пропущена у другій (виділеній) предикативній одиниці частина складеного (тричленного) головного члена односкладного речення (*е*) *неможливо гортати*) відновлюється за присудком першої частини (*гортав*). Отже, опущене слово в тотожній чи іншій граматичній формі обов'язково міститься в ширшому відрізку тексту. Контекстуально неповні становлять помітну більшість серед усього масиву неповних речень у функціональних стилях, що обслуговують письмове мовлення.

С и т у а т и в н о неповне речення реалізується завдяки потужному арсеналу екстралінгвістичних факторів, таких як жест, погляд, вираз обличчя тощо, і стає зрозумілим не у власне мовленнєвому, а в побутовому контексті – ситуації. Наприклад, коли люди обідають, господиня запитує: *Може ще?* А ситуація підказує повний варіант: *Може з'їси ще мисочку борщу?* В іншій ситуації це ж речення (*Може ще?*) матиме інше значення – *Можливо ще щось треба додати?* (викладач студентові під час іспиту). Ситуативно неповні речення поширені в діалозі, який і характеризують як с и т у а ц і й н о зумовлене спілкування двох або кількох осіб. До лінгвістичного вжитку введено поняття діалогізм, що визначається як слово, зворот чи особлива розбудова мовлення, властива діалогу. Поняття діалогізму включає явище згортання слів, яке компенсується паравербальними факторами, контекстом. Розгляньмо, наприклад, фрагмент діалогу Лукаша й дядька Лева з драми-феєрії Лесі Українки „Лісова пісня“, що починається з ситуативно неповного речення у репліці Лукаша (неповні речення виділено):

Надходить Лукаш з оберемком хмизу, кладе перед дядьком, виймає з-за пазухи кресало й губку і розпалює вогонь.

Лукаш

Ось нате, дядьку, грійтеся.

Лев

Спасибі. Ти догоджаєш дядькові старому.

(Розпалює коло вогню люльку).

Тепер що іншого!

Лукаш

Якби ви, дядьку, якої байки нагадали.

Лев

Бач! умалився!.. А ти б якої хтів?

Про Оха-Чудотвора? Про Трьомсина?

Лукаш

Такі я чув! Ви вмієте інакших, що їх ніхто не вміє.

Завдяки ремарці, яка передує діалогу, ми стаємо ніби очевидцями ситуації і розуміємо, що в Лукашевому „*нате, грійтеся*“ йдеться саме про *вогонь*, а не про *кожух*, скажімо, чи що інше. 4-е, 5-е, 6-е, 7-е, 8-е, 9-е серед виділених – це контекстуально неповні: ми легко відновлюємо їхній повний склад за попереднім і наступним контекстом, а саме: *А ти б якої хтів казки послухати? Ти хтів би послухати казку про Оха-Чудотвора? Ти хтів би послухати казку про Трьомсина? Такі я чув казки! Ви вмієте інакших казок розказати, що їх ніхто не вміє розказати.*

Неповнота 2-го речення (*Тепер що іншого!*) не потребує ні контексту, ні ситуації. Такий тип неповноти можливий завдяки усталеним, традиційним формам комунікування, наприклад: *Доброго ранку (я вам бажаю); Що з вами (сталося)? Успіху (я вам зичу); З Різдом Христовим (я вас вітаю); Хліб-сіль (прийміть); З води і з роси (хай вам Бог дає); Многая літа! (майте).* Таку сталу, т р а д и ц і й н у неповноту можна порівняти зі стертою метафорою – вона, як і стерта метафора (*сонце сідає, дощ іде*), може не актуалізуватися в усій семантичній повноті в мисленні мовців при кожній нагоді. Усталені (клішовані) неповні речення, а саме так їх кваліфікують від часів О. Пешковського та О. Шахматова, щоразу відтворюються мовцями у звичних ситуаціях і становлять корпус своєрідних ідіоматичних одиниць, які реалізуються на рівні синтаксису. Цей третій різновид неповних речень пов'язаний із загальномовною к о м п е т е н ц і є ю учасників комунікації – для їхнього розуміння, здається, не потрібен ні контекст, ні ситуація. Такі речення часто самі номінують знакові ситуації в житті людини (вітання, побажання, здивування, радість тощо) і становлять необхідний фонд знань комунікантів. Беручи до уваги той факт, що мові як особливій знаковій системі властивий конвенціональний характер, тобто лінгвальні явища постають як типові завдяки давно існуючим „домовленостям“ між членами мовної спільноти, в таких реченнях неповнота якнайбільше втілює ніби ще зриму угоду.

Неповні речення цього типу називають еліптичними: «Еліптичними є такі неповні речення, в яких уявлення про неназваний член речення (або його частину) безпосередньо встановлюється з їх власного змісту і будови, насамперед із значення та форми синтаксично залежних членів» [1, 275], хоча з огляду на семантику терміна (від грецького ἑλλείψις – „нестача“, „недолік“) він має виконувати узагальнювальну функцію щодо всіх різновидів неповних, виступати синонімом-дублетом до терміна „неповне речення“, як це й практикується в міжнародній лінгвістиці. Так, в русистичі поняття «неповнота» й «еліпсис» здебільшого ототожнюються [2, 525]. Внутрішня форма термінологічного слова «еліпсис», пов'язана з етимологом, підказує слушність такого ототожнення. Зазначений третій різновид неповних речень на зразок *Доброго ранку (я вам бажаю); З Різдом Христовим (я вас вітаю)* доцільно називати с т а ц і о н а р н о ч и т р а д и ц і й н о неповними. І. Слинько висловив думку про те, що такі конструкції зі значенням привітання, вибачення,

побажання, запрошування тощо не можна ототожнювати з граматичними реченнями саме через їхню тіснішу пов'язаність із текстом і відсутній, як правило, чіткий граматичний зразок, пропонуючи називати їх комунікатами мовного етикету [3; 285, 294]. Проте опора на текст лише засвідчує їхню неповноту, а комунікативна спрямованість властива всім реченням, вона є їхньою онтологічною ознакою. Граматична ж (власне предикативна) форма традиційно неповних речень може бути не така поверхнева чи прозора, як у решти речень, саме через узуальність, часте їхнє вживання насамперед без предиката, і тоді традиційно неповне речення стає своєрідним знаком іншого знака (повного варіанту речення).

Т р а д и ц і й н о неповним реченням властива неповнота особливої природи – власне мовної, за Л. Кадомцевою, хоча й вона зароджується в текстуальній неповноті [4, 115-116] як функціональному за своєю суттю явищі, наприклад: приказка *Скільки літ, скільки зим*, будучи зрозумілою для носія української мови й без контексту – вона виражає радість від зустрічі з тим, кого давно не бачили, – безсумнівно постала з повного складного речення *Як (скільки) багато літ та зим минуло з того часу, як ми не бачилися*. Традиційно неповні речення, незважаючи на формальну неповноту, не потребують консітуації чи ш и р ш о г о контексту, отже, семантично вони повні, тобто цілком зрозумілі але, зауважимо, для етнічних носіїв мови, які добре засвоїли умови їхнього використання. У таких реченнях найчастіше відсутній підмет, присудок або частина присудка, або навіть підмет і присудок разом, які є конститутивно необхідними компонентами, що формують, моделюють речення як окрему синтаксичну одиницю, і їхнє згортання н е м о ж н а н е п о м і т и т и, наприклад: *Посередині – стовбур літ, / обабочки – крона. / Посередині – вічний слід* (В. Стус). У першій, другій і в третій предикативній частині відсутній присудок локативної семантики (*перебувати, міститися*), який в українській мові, на відміну від аналітичних мов, може не вербалізуватися. На такий присудок у цих реченнях вказують обставини місця (де?) *посередині, обабочки*.

Згорнутий предикат найчастіше має таку узагальнену семантику:

а) існування, перебування: *А в нім лиш зорі, зорі, А в нім поля, поля...* (П. Тичина); *На Аскольдовій могилі Український цвіт!* (П. Тичина); *І меч – в руках богатира* (В. Сосюра) – пропущено присудок *перебувають, міститься, є*;

б) пересування, руху, прибуття: *А ти звідкіль? По ділу чи гульма?* (Л. Костенко) – пропущено присудок *приїхав, прибув*; *Під парасоллю соняха – бджола* (А. Мойсієнко) – пропущено присудок *летить*.

в) оптативності чи імперативності: *Та Бог з тобою* (Леся Українка) – пропущено присудок *хай буде*; *То що ж, ридати мені, топитись?* (Л. Костенко) – пропущено *треба*;

г) сприйняття (візуального, акустичного тощо): *І сонце гляне – рай, та й годі!* (Т. Шевченко) – пропущено присудок *побачить*; *І раптом – небо... шепіт гаю...* (П. Тичина) – пропущено присудок *бачу, чую*.

Можливість морфологічної варіативності відновлюваного імпліцитного компонента, як, наприклад, *І раптом (бачу / бачиш / бачимо) небо*, не нівелює

формально-граматичної двоскладності цього речення, його ж комунікативно-сміслова організація помітно увиразнюється завдяки пропуску присудка.

Фактично будь-який у семантичному плані присудок може згортатися й легко відтворюватися в мисленні слухача, якщо при цьому віртуальному присудку є семантично виразний додаток або обставина, наприклад: *А в берліні* господиня з паном і сем'єю (Т. Шевченко) – пропущено присудок *сидить*; *Хвилиночку!*.. (Леся Українка) – пропущено присудок *зачекай(те)*; *Скоріш мені коня!* (В. Сосюра) – пропущено присудок *дай(те)*; *Мені уже три чисниці до смерті* (Л. Костенко) – пропущено присудок *лишилося*.

У висловленнях частіше буває опущено, ніж виражено, дієслівну зв'язку *бути* у формі теперішнього часу (ϵ), що разом із іменною частиною мови формує складений іменний присудок, а з прислівником – складений прислівниковий присудок чи головний член односкладного речення, наприклад: *Я – хороша?* (Леся Українка); *Ти – філолог* (Д. Білоус); *Я перша братчиця в дівочім братстві* (Леся Українка); *Я все – п'яний дівак із сонцем у кишені. ...Мої пісні – над рікою часу калиновий міст, / я – закоханий у житті поганин* (Богдан-Ігор Антонич). Попри нульову форму зв'язки (ϵ) ми кваліфікуємо такі присудки як складені, адже в часовій парадигмі за межами теперішнього часу вираження зв'язки буде обов'язковим, порівняймо: *Я був дівак – Я буду дівак – Я (ϵ) дівак*. Цілком очевидно, що пропуск дієслівної зв'язки вказує якраз на еталонні предикативні виміри: дійсний спосіб (індикатив чи *modus indicativus*), теперішній час. Ці модально-часові параметри є справді еталонними, оскільки відповідають самовільному, спонтанному сприйняттю людиною довколишнього світу. Саме тому, що таке сприйняття домінує, вербальний носій теперішнього часу в так званих характеризувальних предикатах піддається редукції. Традиційний пропуск дієслівної зв'язки *бути* у формі теперішнього часу (ϵ) можна вважати своєрідним синтаксичним трафаретом, що закріпився в нашій мові, тому в науковому світі навіть спостерігається тенденція кваліфікувати опущення ϵ не як неповноту, а як так званий синтаксичний нуль; за основний аргумент править той факт, що коли йдеться про власне буттєвість, екзистенцію, експліцитний присудок ϵ стає необхідним, порівняймо: *Ми тут. Ми всі. Ми ϵ . Ми гурт* (М. Вінграновський). Проте морфологічний чи синтаксичний нуль повинен бути безальтернативним, як, скажімо флексія іменників жіночого роду III відміни в називному відмінку. Зв'язку ж ϵ мовці можуть експлікувати (*Я ϵ рушниця, радістю набита, / якою вистрілю на честь життя* (Богдан-Ігор Антонич), а в науковому стилі її вираження є практично нормативним. Отже, у таких реченнях є більше підстав говорити про еліпсис, нульову форму, традиційну неповноту, ніж про синтаксичний нуль.

Зрідка може редукуватися присудок із значенням буттєвості в майбутньому часі (форма *буде*), якщо вже є інший лексичний показник майбутнього часу (прислівники *скоро, незабаром, хутко*), наприклад: *Се вже хутко її весілля* (Леся Українка).

Часто згортається підмет-займенник, коли особова форма дієслова-присудка виразно реалізує категорію персональності, закріплену ще й ширшим

контекстом, наприклад: *Молюся, знову уповаю, І знову сльози виливаю, І думу тяжкую мою Німим стінам передаю* (Т. Шевченко). Згідно з традиційною концепцією такі речення кваліфікують як односкладні (означено-особові) й повні. Для правильної кваліфікації такого типу речень недостатньо розглядати лише формально-граматичний аспект, тим більше, що й на цьому рівні аналізу зазвичай не беруть до уваги реченнєві одиниці, так би мовити, заповненої граматичної структури, хай їхнє використання є нерегулярним. Порівняймо: *Іди сюди // Ти іди сюди; Чекаю // Я чекаю*. У таких реченнях імпліцитний підмет (*ти, я, ми, ви*) чітко ідентифікуємо завдяки граматичній формі присудка, який співвідносний з таким підметом. Власне, він ніби впаяний у присудок, а його нульову синтаксичну форму треба кваліфікувати радше як комунікативно-стилістичний прийом використання неповноти, аніж підставу для окремих типологічних узагальнень. Такий пропущений підмет (він називає учасника ситуації, того, хто перебуває „тут“) дозволяє не лише актуально, але й у смисловому плані акцентувати дію-ознаку, виражену присудком, наприклад: *Не зневажай душі своєї цвіту, бо з нього виросло кохання наше!* (Леся Українка). Експлікування підмета (у наведеному реченні це „*ти*“), носило б виразно плеонастичний характер (плеоназм – надмірне застосування виражальних засобів), оскільки особова форма дієслова-присудка вже сама реалізує категорійне значення особи. Намагання подолати видимі суперечності у кваліфікації означено-, неозначено- та узагальнено-особових речень зумовили появу амбівалентної термінології: двоскладне / односкладне речення та двоядерне / одноядерне.

Невипадково О. Пешковський, Л. Булаховський, із сучасних дослідників – І. Вихованець, К. Городенська кваліфікують речення з пропущеним займенниковим підметом (насамперед в І, II особі однини та множини) як неповні. Звернімо увагу на те, що в II особі найчастіше виступає форма наказового способу дієслова, наприклад: *Не скупись на небесне* (В. Базилевський) – формальна неповнота як комунікативний варіант цього речення-висловлювання, не порушує семантико-синтаксичної двоскладності інваріантної моделі речення (*ти не скупись*). Експлікований підмет зміщував би комунікативний і смисловий акцент, який мовець спрямував не на суб'єкт, а на дію-стан. Звертання як комунікативна інтенція мовця є функціональним явищем, що характеризується використанням займенникових іменників, спеціалізованих граматичних форм: кличного відмінка іменника (вокатив), форми наказового способу дієслова, певних лексичних засобів, специфічної інтонації. Займенниковий іменник *ти, ви* чи вокатив часто згортається, але така традиційна неповнота є семантично прозорою завдяки корелятивній формі дієслова-присудка: *І чужому научайтесь й свого не цурайтесь* (Т. Шевченко). Вокатив (іменник у кличному відмінку, що має значення другої особи) сучасні дослідники кваліфікують як форму, що дублює імператив дієслова [5; 58]. У так званих означено-особових реченнях суб'єкт-підмет може не називатися, оскільки він увиразнений як учасник ситуації або вже заявлений у контексті. Насамперед це „*я*“, тобто сам мовець, що є еквівалентом еталонної в синтаксисі особи, наприклад: *Задивляюсь у твої зіниці, Голубі й тривожні, ніби рань*

(В. Симоненко); *То їм, то сплю. Душа моя задубла* (Л. Костенко); *Славетно жив. Кінчаю сіромашино* (Л. Костенко).

„Ми“ це „я“ + ще хтось, тут присутній, наприклад: *О, не словами уст, але словами рук співати будем пісню на життя порозі* (Богдан-Ігор Антонич);

„Ти“ й „ви“ – це особа чи кілька осіб, до кого апелює „я“ (мовець): *Подумай мимохіть, як чобітьми / є легко розчавити цілий світ* (Богдан-Ігор Антонич); *Шукайте цензора в собі* (Л. Костенко). Звернімо увагу, наприклад, на одну з молитов до Богородиці, де повтор особового займенника є тавтологічним, але така експліцитність у цьому разі є виправданою з точки зору логічної акцентуації: *Богородице Діво, радуйся, Благодатна Маріє, Господь із Тобою, благословенна Ти серед жінок і благословен плід лона Твого, бо Ти народила Христа, Спаса душ наших.*

Як бачимо, нульове вираження підмета цілком закріпилося і є таким же природним у синтаксисі, як нульова флексія у морфології. Як слушно зауважує І. Вихованець, за підставу кваліфікації зазначених конструкцій як двоскладних править наявність суб'єктної синтаксеми, зумовленої валентністю відповідного предиката, а також потенційна можливість функціонування суб'єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка іменника (або займенникового іменника) [6, 75-76], що є виразною формальною ознакою підмета. Є підстави кваліфікувати означено-, неозначено- та узагальнено-особові речення як види стаціонарно (у деяких випадках – контекстуально) неповних двоскладних речень.

Ідентифікація й опанування змісту неповного речення здійснюються завдяки корелятивним зв'язкам, що діють між повним реченням та його неповним варіантом. Варіативність як мовна універсалія реалізується і в такий спосіб на синтаксичному рівні. Реченнева інваріантність (від лат. *invariabilis* – незмінний) постає як здатність речень залишатися незмінними пропозиційно, тобто зберігати свій зміст, смисловий образ, при певних формальних перетвореннях, зокрема при редукції.

Вивчаючи онтологічну й семасіологічну природу мовного знака, видатний вітчизняний учений О. Потебня зауважував, що форму вже тому не можна ототожнювати з її зовнішнім втіленням, що вона насамперед є значенням. Нульове вираження – це також форма, що має певний зміст. Витрата сил на вимову звука в мовленні виправдана лише тою мірою, якою без звука неможливо втримати перед собою значення [7, 17-20, 52-57]. Оформлена за допомогою певних прийомів неповнота дозволяє утримувати у свідомості значення, використовуючи мінімум вербальних засобів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук.думка, 1972.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – изд. 4-е. – М.: КомКнига, 2007.
3. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994.
4. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – Київ: Вища шк., 1985.

5. Мірченко М. Субстанціальність як ускладнена семантико-синтаксична над категорія неелементарного простого речення // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. – Донецьк: Дон НУ, 2004.
6. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992.
7. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2. – М., 1958.

In the article the different types of incomplete sentences are considered in connection with the basic typological approaches to the incomplete structures of sentences. Correlative connections which operate between complete sentence and its incomplete variant are traced.

Key words: incomplete sentence, contextually incomplete, situationly incomplete, elliptical sentence, implicit information transfer.

Климова К.Я.

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ В МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-НЕФІЛОЛОГІВ (ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ)

У статті окреслюються психологічні засади проблеми формування мовленнєвої культури студентів нефілологічних факультетів педагогічних ВНЗ. Увагу приділено важливим у культуромовній площині теоретичним положенням різних галузей психології.

Ключові слова: мова, мовлення, культура мовлення, мислення, мовна свідомість, мовленнєва діяльність.

Мова є багатогранним витвором людства, тому існує чимало її дефініцій, пропонованих як лінгвістами, так і педагогами, психологами, філософами, літераторами. Зв'язок між мовою, мовленням, психікою людини, її мовною поведінкою відображено у монографіях та статтях, у науково-навчальній та лексикографічній літературі. Так, загальновідомим є вислів І.І. Огієнка у книзі "Українська культура": "Мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного Я" [10, 126]. Мовлення у підручнику "Культура мови і стилістика", автором якого є М.І. Пентилюк, визначається як сукупність мовленнєвих дій: "Основу мови і мовлення становить мовленнєва діяльність" [13, 4]. "Мова підтримує в людині стан психологічної впевненості, рівноваги, дає відчуття життєвої перспективи, духовної опори," — наголошують автори навчального посібника для студентів ВНЗ "Культура української фахової мови" Л.І. Мацько і Л.В. Кравець [8, 11].

У словнику-довіднику з методики викладання української мови (І.М. Кочан, Н.М. Захлюпана) культура мовлення передбачає "володіння нормами усного і писемного мовлення, а також вміння користуватися виражальними